

VIII.

Helena Palaiologina: Mezi rodinou a osudem

(1347 – 1396)

Trápila jsi se při pohledu na osud jedněch i druhých a litovala jsi stejně vítěze i poražené. (...) Ve skutečnosti bys však musela zradit jedny nebo druhé, i když podle práva jsi jim všem dlužila stejnou lásku.

Demetrios Kydones

Proto nelze souhlasit s míněním Sofokla, který označil mlčení za jedinou ozdobu hodnou žen. (...) Pocty, která plyne z literatury, se dostalo i jim, když se nezabývají pomluvami, ale hovoří řečí básníků a spisovatelů. Tehdy všichni muži přestanou kritizovat, zaradují se, tleskají¹ a dávají přednost zvonivému zvuku ženských slov před obvyklým mlčením.

Demetrios Kydones

Raná léta

Když v roce 1328 skončila první občanská válka, Andronikos III. usedl na byzantský trůn. Toužil provést řadu politických změn a zastavit úpadek Byzantské říše. Jeho nejbližším spolupracovníkem, který mu poskytl finanční i vojenskou podporu v předcházejícím vojenském konfliktu (1321–1328), byl vrchní velitel císařských vojsk (*megas domestikos*) **Jan Kantakouzenos**. V poměrně klidných meziválečných letech **1333/4 se Janově manželce Ireně narodila třetí dcera Helena**, která možná dostala jméno po svaté a v Byzanci hojně uctívané matce císaře Konstantina I. Na rozdíl od své slavné jmenovkyně se měla stát nejen matkou císaře, ale i byzantskou císařovnou.

Čtením mezi řádky je možné nahlédnout do Helenina raného života prostřednictvím historických spisů jejího otce. Jako malé dítě žila Helena s **rodinou v Konstantinopoli**, kde Jan zastával vysokou funkci u císařského dvora. Když Andronikos III. zemřel a vypukla druhá občanská válka (1341 – 1347), přestěhovala se Helena s matkou a sestrami **do města Didymoteichon**. Toto město, ve kterém rodina Kantakouzenů vlastnila rozsáhlé statky, se na dalších pět let stalo jejím domovem. Na počátku tohoto období, **16. října 1341**, byla jistě přítomna slavnostnímu prohlášení svého otce císařem. Po jeho odjezdu do Srbska a v době jeho dlouhé nepřítomnosti, prožila spolu se svou matkou a sestrami nejistotu a strach, když Didymoteichon oblehla vojska bulharského cara, než je Kantakouzenův turecký spojenc, Umur z Aydin, donutil k ústupu.

V období dospívání měla Helena možnost **sledovat svou matku**, jak pohotově řídí obranu města Didymoteichon ať už za bulharského obležení, tak i před možnými příznivci palaiologovské dynastie uvnitř městských hradeb. Dalším nepřitelem,

¹ V textu stojí doslova „dupou“.

kterému bylo třeba čelit, byl **hlad**, všudypřítomný v krutých zimách let 1342 a 1343. Jak ukazuje její pozdější život, tato mladá a velice bystrá dívka tyto cenné lekce nezapomněla. Ačkoli prameny nenabízejí žádné informace o Helenině vzdělání, traktáty, které jí později věnovali významní byzantští učenci, dokazují, že se zajímala **o rétoriku, logiku i přírodní vědy**, což naznačuje, že se jí dostalo solidního klasického vzdělání. Je pravděpodobné, že svá studia zahájila právě v době dlouhého pobytu v Didymoteichon (1341–1346) za druhé občanské války.

Situace rodiny se zlepšila, když se Jan Kantakouzenos natrvalo vrátil ze Srbska a jeho vojenské operace byly stále úspěšnější (1345). Ačkoli se prameny o její přítomnosti výslovně nezmiňují, Helena se s největší pravděpodobností zúčastnila první korunovace svých rodičů, která se konala **21. května 1346 v Adrianopoli**. V létě téhož roku pak doprovázela svou sestru do **Selymbrie**, kde císařskou rodinu již očekávali vyslanci Theodorina budoucího manžela. Možná také zpovzdálí sledovala prokypsis, kterou Jan Kantakouzenos uspořádal pro její sestru. Ačkoli se prameny ke vztahu mezi sestrami nevyjadřují, jejich společně strávené mládí v Konstantinopoli a později v Didymoteichon a skutečnost, že Helena po letech pozvala svou ovdovělou sestru, aby žila s její rodinou v paláci, naznačují, že si byly blízké a že dlouhé odloučení od Theodory nebylo pro budoucí císařovnu snadné.

Sňatek s nepřitelem

V noci 2. února 1347 vstoupil Jan Kantakouzenos do Konstantinopole a po několika dnech bojů a vyjednávání uzavřel mír s císařovnou Annou a jejím patnáctiletým synem. Mírová smlouva, kterou se obě strany zavázaly respektovat, stanovila několik podmínek pro budoucí mírové soužití obou dynastií. To měl zajistit především **sňatek Jana V. s Helenou Kantakouzenou**. Zatímco její otec chystal princeznu svatbu v hlavním městě, Helena pravděpodobně trávila čas s matkou v paláci Kantakouzenů v Didymoteichon. Začátkem jara 1347 ji už dopis jejího otce, který Helenu a její matku povolal do hlavního města, zastihl v Adrianopoli.

V určený den dorazily Irena, Helena a Marie, která již byla provdána za Nikefora II. z Epiru, na místo poblíž **kláštera Theotokos tes Peges**, který se nacházel za jihozápadní částí konstantinopolských hradeb. Zde je přivítali oba císařové, císařovna Anna a zástup duchovních, vojáků, senátorů a prostého lidu, který se při této příležitosti shromáždil.

Když [císařovna Irena a její dcery Helena a Marie] přijely ke svatyni Matky Boží nedaleko města, kde je pramen právem nazývaný „mnohého uzdravení,“ uvítala je zde císařovna Anna v doprovodu císařů a všech významných úředníků. Helena, která se měla brzy provdat za mladého císaře (...), pak byla ozdobena císařskými insigniemi a prohlášena císařovnou Římanů.

Přípravy na nadcházející obřady byly mezitím v plném proudu. Dne 21. května 1347 korunoval Isidor I. Boucheiras, nový konstantinopolský patriarcha, v chrámu Theotokos Blachernitissa (chrám Boží Moudrosti byl poškozen zemětřesením) Heleniny rodiče. Ačkoli se Jan o Helenině přítomnosti při obřadu výslovně nezmiňuje, Nikeforos Gregoras poznamenal, že seděla na jednom ze tří trůnů připravených pro císařovny. Po obřadu císaři a císařovny odjeli do paláce, pozdravili lid, který se tam shromáždil, a zúčastnili se korunovační hostiny.

Přibližně o týden později byl blachernský kostel opět slavnostně vyzdoben, tentokrát u příležitosti **svatby Jana V. a jeho mladé nevěsty**. Po svatebním obřadu Jan (který byl korunován v listopadu 1341) vložil Heleně na hlavu císařský diadém. Novomanželé se poté představili shromážděným davům, které jim nadšeně přály dlouhou vládu: „Mnoho let Janu Palaiologovi, nejzbožnějšímu císaři a svrchovanému vládci Římanů, a Heleně, nejzbožnější císařovně!“ Byla to nepochybně radostná doba. Přestože **talíře na císařském stole** nebyly vyrobeny ze zlata a stříbra ale pouze z porcelánu a císaři a císařovny se ozdobili pouze imitacemi císařských klenotů z mosazi, pozlacené kůže a barevného skla, hostiny a oslavy, které provázely slavnostní ceremoniály, pokračovaly až do začátku června.

Soluň, rodinný svár a srbská princezna

Ačkoli Helena a Jan pravděpodobně od dětství vnímali jeden druhého jako nepřítele a Jan si navíc musel být vědom skutečnosti, že svazek s Helenou částečně legitimizoval nástup jeho tchána k moci, první roky jejich soužití nenesou žádné známky vzájemné zášti. Naopak, během tří let manželství porodila mladá císařovna svému muži **tři děti**: Andronika (*11. dubna 1348), pojmenovaného po dědečkovi z otcovy strany, Irenu (*1349), pokřtěnou po babičce z matčiny strany, a Manuela (*1350).

V září 1350 odjeli oba císařové a nově zvolený metropolita Řehoř Palamas **do Soluně**, aby stabilizovali situaci ve městě po bouřlivých letech vlády zelotů.² Helena svého manžela na této cestě nedoprovázela. Jejich nejmladšímu synovi byly v té době pouhé tři měsíce, takže zřejmě nebylo vhodné, aby se mladá matka vydala na tak dlouhou cestu. Helenini rodiče se možná domnívali, že se zeť bude chovat lépe, pokud ona i děti zůstanou v hlavním městě.

Ke konci roku se Kantakouzenos vrátil do hlavního města, ale Jana V. nechal v Soluni. Jeho nově nabytá svoboda a příležitost vládnout však nijak nezvýšila úctu mladšího císaře k jeho tchánovi. V létě roku **1351 uzavřel Jan V. vojenské spojení** se srbským carem Štěpánem Urošem IV. Dušanem v naději, že si zajistí plnou kontrolu nad říší. Jejich dohoda obsahovala také klauzuli, že Jan vydá srbskému vládci svou manželku Helenu výměnou za Štěpánovu bulharskou švagrovou, která se pak stane novou císařovnou. Tato dohoda se však nakonec neuskutečnila. Ačkoli se Štěpán se svým vojskem brzy utábořil před soluňskými hradbami, císařovna Anna dorazila včas, aby zabránila katastrofě. Podařilo se jí přesvědčit syna, aby od spojení upustil, a dokonce přiměla Srby, aby se stáhli z byzantského území.³

Začátkem roku **1352 se Jan V. vrátil do Konstantinopole**, aby se smířil se svými příbuznými. Ačkoli se mu podařilo urovnat vztahy s Janem VI., vleklý spor s Matyášem, který se dokonce odmítl zúčastnit rodinné rady, pokračoval. Jan VI. po dohodě s Palaiology roku 1347 slíbil zajistit následnictví Janu V. Tím z něj však zároveň vyloučil svého nejstaršího syna **Matyáše**, který se s tímto otcovým rozhodnutím nehodlal smířit. Kantakouzenův požadavek, aby se vzdal části území, která mu již byla přidělena, ve prospěch Jana V., ho jistě také nepotěšil.

² **DOPLN INFORMACI O ZELOTSKÉM POVSTANÍ.**

³ Bližší informace k této Annině misi, viz kapitola o Anně Savojské.

Jan V. nakonec ukončil marné čekání na švagra a odjel do svého nového sídelního města **Didymoteichon**. Helena neoblomně trvala na tom, že tentokrát bude svého manžela doprovázet. Za své rozhodnutí zaplatila vysokou cenu, neboť musela **nechat obě své starší děti**, Andronika, kterému byly čtyři roky a tříletou Irenu, na dvoře svých rodičů. Pouze s nejmladším Manuelem pak Jan s Helenou odjeli do Thrákie.

Prameny neobjasňují, proč Helena trvala na tom, že bude svého manžela doprovázet na značně složité a strastiplné cestě. **Incident s bulharskou princeznou** však mohl být jedním z jejich důvodů. Císařovna si zřejmě přes své mládí uvědomovala důležitost posílení vzájemného vztahu s Janem, aby rozrůstající se rodinný konflikt nezničil jejich manželství. V zájmu tohoto svazku přijala jméno svého manžela, přestala používat rodové jméno Kantakouzene a následovala Jana V. do války a vyhnanství.

Z Konstantinopole do Didymoteichon, na Tenedos a do Soluně – a zase zpátky

V polovině března 1352 se Jan a Helena usadili v **Didymoteichon** v rodové doméne Kantakouzenů. Jan VI. s tímto přesunem pravděpodobně souhlasil, protože doufal, že jeho zeť bude mít méně příležitostí k intrikám, když bude obklopen Kantakouzenovými služebníky a vazaly. Mladý císařský pár však v Thrákii klid nenašel. Návrat na místo, kde strávila několik strastiplných let svého života, možná nebyl šťastný.

Pokud jde o jejího manžela, konflikt s příbuznými (zejména s Matyášem) se téměř okamžitě rozhořel znovu. Počátkem dubna 1352 přijela císařovna Irena, aby zprostředkovala smíření mezi synem a zetěm, ale nakonec odjela, aniž by dosáhla svého cíle. Kantakouzenos ani Gregoras se o Helenině přítomnosti na tomto setkání nezmiňují. Chtěla snad pro jednu zůstat stranou rodinného sporu? Vyhnula se schůzce, aby neurazila matku tím, že by se postavila na stranu svého manžela proti svému bratrovi?

V následujících měsících vypukla mezi Janem a Matyášem **skutečná válka**. Zatímco Jan požádal srbského cara o vojenskou pomoc a získal 4 000 vojáků, jeho protivník získal podporu svého otce v podobě mnohem početnější turecké armády, která rychle porazila Janova vojska, vyplnila Thrákii (s katastrofálními následky) a na podzim roku 1352 trvale obsadila Gallipolis. Jak se konflikt stupňoval, Jan V. a jeho rodina se nakrátko uchýlili do města **Ainos**, ale koncem roku byli nuceni odplout na bezpečnější **Tenedos**, který se po většinu následujícího roku stal Heleniným domovem.

Navzdory těmto neúspěchům nebyl Jan Palaiologos připraven kapitulovat. Naopak, **17. března 1353** se pokusil o překvapivý útok na Konstantinopol, ale díky bdělosti své tchyně, která měla na starost obranu města, neuspěl. Mladý císař se proto vrátil **na Tenedos** a čekal na další příležitost. Protože životní podmínky na ostrově nebyly pro císařskou rodinu pohodlné ani bezpečné, poslal Jan Manuela a Helenu, která navíc čekala jejich třetího syna Michaela, ke dvoru své matky **do Soluně**.

I když Palaiologův pokus o převrat v roce 1353 skončil, díky včasnému zásahu jeho tchyně, neúspěchem, tento čin byl poslední kapkou, kterou pohár trpělivosti Jana VI.

přetekl. Starší císař se rozhodl vyhovět přání svých stoupenců a jmenoval **Matyáše svým nástupcem**. Konstantinopolský patriarcha Kallistos I. však odmítl mladého prince korunovat, a byl proto v rychlosti sesazen. V únoru následujícího roku zvolilo shromáždění biskupů za jeho nástupce Filothea Kokkina, který Matyáše korunoval.

V době, kdy Jan V. obdržel zprávu o Matyášově korunovaci, ho postihlo ještě další neštěstí. Zatímco byl na návštěvě u své rodiny v Soluni, došlo na ostrově Tenedos ke **vzpouře**. Přestože se mu nakonec podařilo povstání potlačit a on i Helena se mohli vrátit na ostrov, jejich situace zůstávala nejistá. Helena se bála ohrozit svého malého syna, a tak zřejmě nechala Manuela v péči jeho babičky císařovny Anny.

Vyhlídky mladého páru se postupně začaly zlepšovat. Od té doby, co Matyášovi turečtí spojenci zpustošili Thrákii, začala rodina **Kantakouzenů ztrácet podporu** nejen mezi prostým lidem, ale i mezi šlechtou. Dne **22. listopadu 1354** Jan V. zopakoval svůj útok na Konstantinopol a s pomocí **Francesca Gattilusia** se mu tentokrát podařilo vstoupit do města a provést státní převrat. Po krátkém vyjednávání se oba císaři dohodli, že budou zemi vládnout společně. O několik dní později však Kantakouzenos abdikoval, složil řeholní sliby a odstěhoval se z císařského paláce do kláštera Mangana. Když obdržela zprávu o manželově úspěchu, odjela Helena počátkem roku 1355 z Tenedu **do hlavního města**, kde se konečně shledala se svými staršími dětmi. Následujícího roku pak porodila své zřejmě poslední dítě, syna Theodora.

Sbírky relikvií za princovu svobodu

V roce 1356, krátce po návratu mladé císařské rodiny, došlo k události, která ohrozila křehký mír mezi Byzancí a osmanským sultanátem. Byzantští piráti zajali osmanského **prince Halila**, syna sultána Orhana, a přivezli ho do města Palaia Phokaia na pobřeží Malé Asie, kde ho předali tamnímu místodržiteli Leonu Kalothetovi. Sultán nemohl vtrhnout do Phokaie, protože by musel projít přes sousední Saruchanský emirát, a proto se obrátil na Jana V. Slíbil, že pokud císař osvobodí jeho syna, přestane podporovat Matyáše Kantakouzena. Za daných okolností a vzhledem k Halilovu (možnému) příbuzenskému vztahu k rodině Palaiologů,⁴ neměl císař na vybranou. Kalothetes však nechtěl Halila propustit, a tak musel císař zaplatit přemrštěnou částku **100 000 hyperpyr**, aby prince vykoupil. Aby zajistila tuto částku, musela císařovna prodat **velkou část sbírky relikvií** uchovávaných v Konstantinopoli, která se později dostala do vlastnictví Ospedale della Scala v Sieně. V létě roku 1358 Helena získala peníze a dosáhla propuštění Halila, kterého císař poslal zpět k jeho otci. Halil byl pak zasnouben s jedinou dcerou císařského páru Irenou, které tehdy bylo devět let. Ke sňatku však nakonec nedošlo kvůli ženichově předčasné smrti.

Helena a spor o palamitské učení

Stephen Runciman v jedné ze svých studií poznamenal, že „vznešené rodiny cíleně využívaly dynastických sňatků. Takové sňatky byly zbytečné, pokud nevěsta nebyla dostatečně vzdělaná a informovaná, aby mohla ovlivnit svého manžela.“ Helenino manželství bylo dynastické a ji lze právem považovat za **jednu z nejvzdělanějších**

⁴ Existují domněnky, že Halil byl synem císařovny sestry Theodory.

žen své doby. Císařovna však zároveň chápala, že prosazováním své původní rodiny by poškodila vlastní rodinu a ohrozila své manželství, proto **ve většině situací podporovala palaiologovskou stranu**. Jedinou oblastí, kde se jasně postavila na stranu svého otce, byla její hluboká **oddanost pravoslaví a palamitskému učení**.

Starověká hesychastická praxe, podrobněji popsána v kapitole o Anně Savojské, spočívala zejména ve způsobu modlitby. Tou se hesychasté snažili navázat mystické spojení s Bohem a dosáhnout vnitřního ztišení. Od roku 1341 byla pravoslavná církev rozdělena ohledně legitimacy tohoto učení, které dále rozvinul athoský mnich a teolog **Řehoř Palamas**. Učení kritizovalo mimo jiné také **světskou vzdělanost**, a proto se proti němu postavila řada učenců zejména v Konstantinopoli. Poté, co byli první protipalamitští vůdci, Barlaam z Kalábrie a Řehoř Akindynos, exkomunikováni pravoslavným synodem, se hlavním odpůrcem hesychastického učení stal učenec a historik **Nikeforos Gregoras**. Vítězství Jana Kantakouzena (1347), který byl horlivým Palamovým stoupencem, zmařilo úspěchy, jichž Gregoras dosáhl za vlády císařovny Anny a patriarchy Jana Kaleky. V roce 1351 synoda potřetí prohlásila palamitské učení za pravoslavné.

Ačkoli prameny nezmiňují přímé kontakty mezi Helenou Palaiologinou a Řehořem Palamasem, císařovna zřejmě sdílela názory svého otce. Nikeforos Gregoras ji také opakovaně obviňoval z (nespravedlivé) podpory jeho odpůrců a z ovlivňování náboženské politiky svého manžela. Poté, co Kantakouzenos v roce 1354 abdikoval, **presvědčil Gregoras Jana V., aby odmítl palamitské učení**. Jan V., který toto učení vnímal jako překážku nové unie s katolickou církví, kterou potřeboval pro zajištění bezpečnosti říše, byl ochoten diskusi znovu otevřít. Zpráva o změně císařova názoru se však brzy donesla ke Kantakouzenovi a (snad jeho prostřednictvím) i k Heleně. Ta po svém návratu z ostrova Tenedos naopak získala **Jana pro palamitskou stranu**. V roce 1355 pak uspořádala setkání a podnítila diskusi obou teologů v přítomnosti papežského legáta Pavla ze Smyrny. Gregoras si ve svém popisu této události trpce stěžoval, že mu císařovna nedovolila se na střetnutí předem připravit.

Navzdory loajalitě vůči Janovi se císařovny teologické názory zřetelně lišily od názorů jejího manžela. Zatímco Jan bral náboženství spíše na lehkou váhu a později v zoufalé snaze o získání vojenské podpory sám přestoupil ke katholicismu, císařovna zůstala oddaná pravoslavnému učení. Nebyla však fanatičkou. Z pramenů vyplývá, že udržovala dlouhodobé přátelství s Demetriem **Kydonem** navzdory jeho protipalamitským názorům. Skutečnost, že jí tento vynikající učenec a teolog posílal své překlady děl svatého Augustina, budí dojem, že císařovna byla nejen tolerantní k odlišným názorům, ale dokonce ochotná se s nimi seznámit.

Osvobození Jana

Turecký tlak na hranice Byzance se stále stupňoval. V roce 1362 postoupila osmanská vojska až k Didymoteichon a začala oddělovat hlavní město od jeho západních území. V roce 1366 se Jan V. v touze získat vojenskou pomoc proti Turkům vydal **na uherský dvůr v Budíně** v doprovodu svých nejstarších synů Andronika, Manuela a Michaela. Doufal, že se mu podaří přesvědčit uherského krále Ludvíka Velikého, aby

se zúčastnil nové křížové výpravy, kterou připravovali Amadeus VI. Savojský a Petr Kyperský.

Helena, stejně jako její matka před ní, zůstala v **Konstantinopoli**, aby v manželově nepřítomnosti spravovala říši. Z nejasných důvodů jednání v Budíně ztroskotala a císař byl nucen ponechat svého syna Manuela jako rukojmí na uherském dvoře. Tím však jeho potíže neskončily. Na zpáteční cestě byl Jan se svým doprovodem uvězněn ve Vidinu poté, co nezávislý vládce východního Bulharska **Ivan Sracimír**, zakázal Janu V. průjezd přes své území. Naštěstí pro císaře dorazil v září 1366 do Konstantinopole **Amadeus VI. Savojský** se svými křížáky. Když se dozvěděl o nešťastném osudu svého příbuzného, rozhodl se zorganizovat záchrannou výpravu. Císařovna Helena, vděčná za jeho pomoc, vybrala 12 000 hyperpyr a poskytla pro tento podnik dvě galéry. Amadeus a jeho vojáci se pak vydali do Bulharska, kde se jim podařilo dosáhnout Janova propuštění.

Konverze Jana V.

Od dob tzv. Velkého schizmatu v roce 1054⁵ se římský papežové pravidelně pokoušeli přivést pravoslavné věřící do lůna katolické církve. V roce **1274** podepsal Michael VIII. (prostřednictvím svých legátů) dokument, tzv. Lyonskou unii, kterým oficiálně církevní rozkol ukončil. Tato unie však zásadním způsobem rozdělila byzantskou společnost a Michaelův syn Andronikos II. byl nucen ji v roce **1283** opustit.

V červnu **1367** přijel do Konstantinopole papežský legát, aby otevřel jednání o nové církevní unii. Konstantinopolský patriarcha odmítl se s ním setkat, a Jan V. proto požádal, aby se vedení jednání ujal jeho tchán (kterého pramen představuje jako „císaře Kantakouzena“). Těchto setkání a s nimi spojených diskusí, které se konaly v Blachernském paláci, se účastnili také Jan, Helena a jejich dva starší synové.

Po skončení jednání vyslal císař poselstvo k papeži Urbanu V., které ho mělo seznámit se závěry konstantinopolských rokování. Brzy se však ukázalo, že papež není ochoten **svolat synodu**, která by jednala o teologických otázkách. Místo toho poslal dopisy třiatvaceti významným byzantským osobnostem, mezi nimiž byla i císařovna Helena. Její „náboženský zápal“, který papež velmi chválil, je třeba zasadit do kontextu. Ačkoli mohla být otevřená nové dohodě s Římem, Helena nepochybně trvala na podmínce, kterou stanovil její otec: aby byl svolán nový všeobecný koncil, který by prozkoumal a schválil katolická stanoviska, než se obě církve znovu sjednotí. Protože papež neměl v úmyslu takový koncil uspořádat, jednání v roce 1367 nepřinesla žádné ovoce.

Přesvědčen (nebo vydírán) svým bratrancem a osvoboditelem Amadeem VI. Savojským a v zoufalé snaze získat západní vojenskou pomoc odplul **Jan V. v roce 1369 do Itálie**. V Římě se pak slavnostně podřídil papeži a **přestoupil ke katolictví**. Z pramenů se nedozvídáme, co si Helena myslela o jednání svého manžela. Jan a Helena zcela jistě zůstali v otázkách teologie rozdělení, protože císařovna svého muže do Říma nedoprovázela. Zůstala věrná pravoslaví, a nakonec

⁵ Jedná se o konflikt mezi konstantinopolským patriarchou Michaelem IV. Kerulariem a katolickým legátem da Silva Candida o řadu aspektů církevní praxe a učení, z nichž nejvýznačnější byl spor o filioque (učení podle kterého Duch Svatý vychází z Otce a Syna). Legát a patriarcha se nakonec exkomunikovali a přestože tento spor nebyl v jejich době pokládán za důležitý, představoval určité vyvrcholení mnohaletých konfliktů a nedorozumění mezi východní a západní církví.

vstoupila i do pravoslavného kláštera. I když jistě chápala důvody, které Jana vedly ke změně vyznání, jako oddaná pravoslavná žena a prozíravá politička mohla jeho rozhodnutí jen stěží schvalovat.

Císařova cesta do Itálie skončila katastrofou. Od papeže nedostal žádný příslib přímé podpory, a když přijel do Benátek jednat o byzantských dluhích, aniž by s sebou přivezl peníze (kromě fondů a šperků, které mu vrátil Amadeus Savojský), rozhodli se zástupci republiky císaře uvěznit, dokud své dluhy nesplatí. Jan se nakonec zavázal, že Benátčanům daruje ostrov Tenedos, ležící v jihozápadním cípu Marmarského moře. Výměnou za tento strategicky důležitý ostrov Benátčané nejen souhlasili se zrušením všech dosavadních dluhů, ale také slíbili vrátit byzantské korunovační klenoty.

Když se zpráva o Janově uvěznění donesla k jeho nejstaršímu synovi **Andronikovi IV.**, který se v jeho nepřítomnosti ujal vlády nad říší, mladý císař se odmítl ostrova vzdát. Byl to **Manuel** (v té době již místodržící v Soluni), kdo shromáždil potřebné peníze a vydal se na pomoc svému otci. Po složitých jednáních, která vyústila v prodej Tenedu Serenissimě zatímco Manuel se stal rukojmím v Benátkách, se Jan nakonec mohl v **říjnu 1371** vrátit ke své manželce do Konstantinopole.

Učená císařovna-patronka

Navzdory dramatickým okolnostem Helenina života, jejím císařským povinnostem a nutností zabývat se politickými a teologickými záležitostmi si císařovna dokázala najít **čas ke studiu**. Dopisy a literární díla jí věnovaná spojují Helenu s nejvýznamnějšími učenci její doby, zejména s velkým filozofem, politikem a překladatelem **Demetriem Kydonem**, s nímž si dopisovala téměř půl století (1347/52–1392). Bohužel se nedochoval žádný z jejích vlastních dopisů, takže moderní badatel má přístup pouze k polovině „rozhovoru“. Kde a jak se císařovna s Kydonem seznámila, není známo. Pravděpodobně k tomu došlo **na dvoře Jana Kantakouzena**, který Kydona po svém nástupu k moci učinil svým prvním ministrem (mesazon).

Díky společnému zájmu o vědu a vzdělání vznikl mezi Kydonem a Helenou blízký vztah, který se později prohloubil v přátelství. Císařovna učenci prokázala četné laskavosti, vyžádala si opisy jeho spisů a svěřila mu výchovu svého syna Manuela (a možná i dalších dětí). Stala se nejen jeho **literární patronkou**, ale také ochránkyní, na niž se mohl obrátit v politicky kompromitující situaci. Po císařovnině odchodu do kláštera byl Kydones mezi těmi, které se rozhodla obdarovat při zbožném rozdělování svých světských statků. Jejich literárně-politický vztah překonal i jejich odlišné teologické názory a pokračoval i v době císařovnina vdovství, možná až do konce jejího života.

Kydones měl jistě mnoho důvodů zahrnovat císařovnu chválou, vědeckými díly a díky, neboť právě Helena mu zřejmě umožnila pokračovat ve službě na císařském dvoře i po nástupu Jana V. na trůn v roce 1355. Když byl později Kydones v roce **1374/5 obviněn ze spiknutí s Františkem I. Gattilusiem**, smířila ho se svým manželem a podporovala ho v jeho politické kariéře navzdory jeho protipalamitským teologickým názorům.

Z učencovy korespondence, která byla původně pravděpodobně mnohem rozsáhlejší, se bohužel dochovalo **pouze šest dopisů**. Nejstarší z nich představuje Helenu jako zdatnou spisovatelku a chválí oslavnou řeč, kterou osmnáctiletá císařovna napsala o jednom z **vojenských vítězství svého otce**, pravděpodobně potlačení povstání zélóťů na podzim roku 1350. Svým květnatým stylem dále Kydones srovnává Helenu Palaiologinu s legendární **Helenou Spartskou** a tvrdí, že císařovna svou jmenovkyni zastihuje, neboť zatímco fyzická krása antické královny s věkem pominula, nádhera císařovniných slov je věčná.

V následujících dopisech filosof vystupuje jako učitel, kolega, učenec, překladatel, spisovatel a zahradník. Kydones chválí **Helenin zájem o filozofii**, který inspiruje ostatní ke studiu a oslavuje vzdělanost. Spolu s tímto dopisem poslal filosof císařovně svůj **překlad vybraných kázání svatého Augustina**, kterého velmi obdivoval jako církevního otce schopného čerpat z moudrosti antických filozofů a uvádět ji do souladu s učením církve. Třetí dopis přiložil Kydones ke svému kázání o svatém Vavřinci jako poděkování za další blíže nespecifikovanou světcovu pomoc. Čtvrtý dopis (datovaný do roku 1374/5) poslal císařovně spolu s vybranými plody ze své zahrady, zatímco v pátém dopise Kydones žádá Helenu o pomoc. Píše jí z Lesbu, kde byl hostem vládce ostrova Františka I. Gattilusia. Tato návštěva vzbudila podezření byzantského dvora, že se učenec zapojil do Gattilusiova blíže neznámého komplotu. Kydones proto požádal císařovnu, aby přesvědčila Jana V. a Manuela II. o jeho nevině a poslala mu zprávu, zda se může bezpečně vrátit do byzantského hlavního města. Po návratu do Konstantinopole napsal učenec svůj poslední známý dopis Heleně krátce před jejím vstupem do kláštera. Popisuje v něm císařovninu laskavost vůči němu a podává dojemný obraz mnohonásobného utrpení, které jí způsobily opakované spory v císařské rodině. Zmiňuje se také o uvěznění Jana V. a jejích synů Manuela a Theodora i o jejich útěku, o jejím vlastním zadržení v Galatě, o ovacích, které provázely její návrat do Konstantinopole, a o její dobročinnosti vůči chudým a přátelům, o nichž se zmíníme později v této kapitole.

Složitější byl císařovnin vztah s dalším významným učencem její doby, **Nikeforem Gregorasem**. Jako blízký přítel rodiny Kantakouzenů musel Gregoras Helenu znát mnoho let. Při jednom z jejich setkání spolu zřejmě **diskutovali o filozofii a přírodních vědách**. Na základě tohoto soukromého rozhovoru učenec později věnoval Heleně traktát nazvaný ***Solutiones quaestionum*** (Řešení otázek). Text se zabývá osmi otázkami týkajícími se z větší části aspektů přírodních věd, vidění a viditelnosti nebo vlastností vzduchu, vody, moře, přírody, slunce a země.

Při jiné příležitosti adresoval Gregoras císařovně dopis, v němž chválil její vzdělanost, a poté se věnoval otázkám vědeckého charakteru. Na rozdíl od přátelství s Demetriem Kydonem vztah císařovny a Gregorase nepřežil jejich rozdílné názory na palamitské učení. Zatímco Gregoras nepropásl žádnou příležitost, aby odsoudil hesychastická dogmata svého protivníka, Helena využívala svůj vliv k jejich propagaci. Skrytá výčitka, s níž historik popisuje císařovninu podporu Palamase, naznačuje, že se jejich cesty nakonec rozešly.

Císařovna-matka, nebo císařovna-filozofka?

Ačkoli byzantské prameny představují císařovny v roli matek jen zřídka, Helenina osobnost, zájmy, názory na vzdělání a interakce s dětmi byly popsány v *Dialogu s císařovnou-matkou o manželství*, který sepsal její syn Manuel II. V tomto díle, které mohlo být založeno na skutečném rozhovoru nebo sérii rozhovorů mezi Manuelem a jeho matkou, se císařovna pokouší přesvědčit svého syna, původně zarputilého starého mládence, aby se oženil. V době, kdy se Manuel chopil pera, byl už předmět dialogu pouze hypotetický, neboť císař už naléhání své matky ustoupil a oženil se se srbskou princeznou Helenou. V textu, který nepostrádá humor, je patrný blízký vztah matky a syna. (V jedné pasáži Manuel například poznamenává: „**Bude mi, matko, potěšením stát se tvou kořistí!**“)

Helena, jak ji v tomto dialogu představuje její syn, přichází s promyšlenou argumentací. Poukazuje na to, že manželství je morální závazek, legitimní a čestný, a způsobuje, že na manželský pár je třeba pohlížet s úctou. Poté pokračuje pojmenováním nebezpečí, kterým čelí neženatý císař: možnost, že jeho poddaní přestanou uzavírat manželství, a skutečnost, že bezdětný císař přijde o svou říši s větší pravděpodobností než ten, který má potomky. Když její syn oponuje, že v těžkých a nebezpečných dobách je možná lépe zůstat svobodný, odpovídá císařovna rozhodně, že manželka podporuje svého muže po celý jeho život a že i když manželství může způsobovat úzkost, zbavuje manžele obtíží plynoucích ze svobodného života. Nato jí císař odporuje poukazem na to, kolik péče a úzkostného vzdělání vyžadují děti, které také mohou svým rodičům způsobit velké trápení, pokud onemocní nebo zemřou. Helena nato vyzdvihuje radost z rodičovství a možnost podporovat život na zemi prostřednictvím svých potomků. Nakonec Manuel jako argument proti potomstvu uvádí zlo v podobě ozbrojených konfliktů mezi bratry. Helena však trvá na svém a jako příklad zmiňuje konflikt mezi Manuelem a jeho synovcem Janem VII. Argumentuje, že každý si je vědom skutečnosti, že Jan je mladší než jeho strýc, a proto je pravděpodobné, že bude žít déle. Tato jednoduchá dedukce by podle ní mohla motivovat mnoho poddaných k opuštění Manuela ve prospěch Jana, což by se nestalo, kdyby Manuel měl dědice. Po této závěrečné diskusi císař uznává, že jeho matka je v právu a zaslouží si cenu, což oznámí se svým nezaměnitelným vtipem:

Zlaté koruny jsou v současné době nedostatkovým zbožím, ale všichni touží po jedné z nich. Hrozí proto nebezpečí, že by mohla být ukradena během slavnostního udělování cen. Nechtě jsou tedy hlavní cenou růže a ratolesti, aby vítězi cenu cestou domů nikdo nezcižil.

Kromě hlavního cíle (povzbudit svého syna Jana (VIII.) ke sňatku) využil Manuel své literární dílo, aby představil Helenu jako matku, která se aktivně podílí na výchově svých dětí. Když císařovna vyjádřila přání, aby rozhovor pokračoval „obvyklým způsobem“ (εἰωθότως), naznačila, že takové rozhovory patřily k oblíbeným zábavám matky a syna. Císař navíc představuje Helenu jako nadřazenou sobě samému, jako ženu, která hluboce ovlivnila jeho život a vědeckou kariéru. Císařovna byla v životě svých dětí velmi přítomna. V pohřební řeči věnované svému bratru Theodorovi Manuel poznamenal, že „měla na své syny zdaleka nejsilnější vliv, když jim radila, co mají dělat.“ Kromě toho, že podporovala své syny, poskytla také dobré vzdělání své dceři. Popis jednání o sňatku mladé princezny s kyperským princem, který nám zachoval kyperský historik Machairas, ukazuje, že Irena byla moudrá, vzdělaná a „dobře se vyznala v Písmu.“ Manuel v *Dialogu* výstižně vykreslil výchovnou filozofii

své matky, jejímž hlavním záměrem bylo rozvíjet charakter svých dětí. Následující citát, který Manuel připsal Heleně, ilustruje její pohled na svět:

Ale i kdybych tě musela odhalit, zesměšnit nebo jinak rozčítit, osobně bych nešetřila úsilím – tím si můžeš být jist –, abych posílila tvůj charakter, pokud by byl oslaben, nebo ho napravila, pokud by byl pokřiven, nebo ho zachránila, pokud by byl zkažen. Není pravda, že bych považovala za důležitější potěšení svých synů, než jejich polepšení.

Dialog více než ostatní prameny ukazuje na konkrétní rysy císařovny osobnosti. Helena si vážila pravdy. Byla také (většinou) přímá, zbožná, logická, přísná a nesentimentální. Kromě toho byla vynikající myslitelkou a ženou s velkým smyslem pro humor a odvahou. („Člověk by se neměl, můj drahý, bát stínů.“) Ale navzdory „železnému krunýři“, který na sebe, zdá se, vzala v *Dialogu*, byla také starostlivou a láskyplnou ženou. Někdy mezi lety 1365 a 1383 napsal Manuel Heleně dopis, v němž ji utěšoval nad smrtí několika malých dětí, o které se starala a jejichž ztráta ji zřejmě hluboce zasáhla.

Prokletí Palaiologů

Kdyby byl Helenin život scénou v divadelní hře, její učenost, korespondence s přáteli a rozhovory se synem by tvořily kulisy, zatímco **rodinné spory a občanská válka**, které se za císařovny života staly ničivou silou v císařské rodině, by opanovaly hlavní scénu. Helenin rodinný život byl náročný. Když její rodiče složili v roce **1354** řeholní sliby, císařovna pravděpodobně pocítila úlevu v domnění, že vleklý boj mezi rodinami **Kantakouzenů a Palaiologů skončil**. Brzy poté si však uvědomila, že její radost byla předčasná, neboť historie se začala opakovat v boji mezi jejím manželem a jejich nejstarším synem **Andronikem IV**.

Počátky tohoto nešťastného konfliktu mohly mít kořeny v Andronikově **uvěznění ve Vidinu (1365)**, kdy si mladý princ (již ženatý s bulharskou princeznou) vytvořil síť spojenců, kteří ho později podporovali v jeho vzpouře proti otci. Kořeny odcizení lze však zřejmě hledat ještě hlouběji v minulosti, v době, kdy tříletý Andronikos strávil **čtyři roky u svých prarodičů**, kteří se možná ne vždy vyjadřovali o jeho otci s úctou. Konflikt mezi otcem a synem se otevřeně projevil v roce **1371**, kdy Andronikos odmítl vybrat peníze dlužné Benátčanům nutné pro propuštění Jana V. z vězení. Svár pokračoval v květnu **1373**, kdy Andronikos opustil Konstantinopol a začal intrikovat se **Savci bejem**, synem osmanského sultána v době, kdy se Jan V. účastnil sultánovy vojenské výpravy jako jeden z jeho vazalů. Vzpouora obou mladých mužů se nezdařila a sultán dal nakonec svého syna oslepit a zabít. Navíc přinutil Jana V., aby Andronika a jeho malého syna uvěznil, **vydělil a oslepil**. Ačkoli byl krutý trest vykonán s veškerou možnou péčí, Andronikos i Jan se po zbytek života potýkali se zhoršeným zrakem. Helenu musela tato tragédie syna a vnuka hluboce zasáhnout, i když s Andronikovým jednáním jistě nesouhlasila.

Jak se dalo očekávat, spory mezi Andronikem a Janem neskončily ani po potlačení vzpoury a Helenu brzy zastihla nová bouře. V roce **1376 Andronikos uprchl do Galaty** a odtud k sultánu Muradovi I. S Muradovou podporou se mu brzy podařilo prohlásit se císařem, vstoupit do Konstantinopole a uvěznit svého otce a dva mladší bratry, Manuela a Theodora, v nechvalně známé Anemově věži (srpen 1376).

Nedlouho poté se Helena dozvěděla strašnou zprávu, že její třetí **syn Michael byl zavražděn svým švagrem** (listopad 1376/7). V jednom ze svých dopisů Demetrios Kydones vykreslil barvitý obraz Helenina obtížného postavení v rodině, když hovořil o tom, že jako dcera, manželka a matka byla obvykle první, kdo byl podezřelý ze spojenectví s protivníkem. Kydones zdůrazňuje **bezvýchodnost jejího údělu**, když se opakovaně musela rozhodovat, komu pomoci a koho zradit, nesměla promluvit, ale nedokázala mlčet, a vždy se snažila pomoci slabší straně. Ve svém dopise použil příhodnou metaforu, když její postavení popsal jako „**propast otevřenou na obou stranách.**“

V následujícím roce, 18. října 1377, se **Andronikos IV. dal v Konstantinopoli korunovat císařem**. Helena zůstala svobodná, ale její prosby za manžela a mladší syny nebyly vyslyšeny. Když **Jan, Manuel a Theodor v červnu 1379 uprchli**, Andronikos obvinil císařovnu, že jejich útěk zorganizovala. Mladý císař, který byl brzy nato nucen opustit hlavní město, vzal s sebou jako rukojmí svou matku, její sestry (Marii a Theodoru) a svého dědečka Jana Kantakouzena a odvezl je **do Galaty**, kde se opevnil. Jan V. a Manuel zatím vstoupili do Konstantinopole a Manuel brzy Galatu oblehl, což však pouze zhoršilo neutěšenou situaci zajatců. Nedostatek potravin ve městě vedl k tomu, že Helena začala dostávala k jídlu jen **plesnivý chléb**. Její vězňové ji trápili a skličovala ji také skutečnost, že v obleženém městě vypukl **mor**.

V **květnu 1381** se Jan a Andronikos konečně smířili, otec se znovu ujal vlády nad říší, zatímco syn se znovu stal jeho následníkem. Andronikos zároveň obdržel **Selymbrii spolu s okolními městy** jako vlastní panství. Helena a její příbuzní se pak za velkých ovací vrátili do Konstantinopole, kde ji obyvatelé srdečně vítali jako moudrou a ctnostnou císařovnu.

Když Andronikos IV. v **červnu 1385** zemřel, jeho tělo bylo převezeno do Konstantinopole, kde byl pohřben v klášteře Pantokrator. Ani jeho smrt však nepřinesla říši klid, neboť jeho syn, mladý princ **Jan (VII.)**, se ihned rozhodl pokračovat v úsilí svého otce. Jan V. a Jan VII. se střídali na trůnu a oba se také pravidelně obraceli **na osmanský dvůr** s prosbou o pomoc. V těchto neklidných dobách žila Helena zřejmě v hlavním městě, svobodná ale podezíraná, možná pod dohledem nejbližších rodinných příslušníků.

Turecké výboje mezitím dosáhly svého vrcholu vítězstvím nad srbskými a bosenskými vojsky na **Kosově poli v roce 1389**. Sultán Murad sice v bitvě zemřel, ale jeho syn Bajezid se pohotově ujal velení, zničil křesťanská vojska a učinil ze **Srbska vazalské království**. Podmanil si také athoské kláštery a současně sjednotil Malou Asii tím, že ovládl emiráty Aydin, Saruchan a Mentеше. Zároveň také oslaboval Byzanc tím, že **příživoval konflikt v císařské rodině**. Podporoval Jana VII. a vydíral Jana V. hrozbou, že oslepí a uvězní jeho syna Manuela. Za těchto skličujících okolností Jan V. po celoživotním boji o moc roku **1391** zemřel.

Hypomone

Po smrti svého manžela 16. února 1391 se Helena rozhodla složit **řeholní sliby**. Neexistují žádné záznamy o tom, že by během svého života poskytla dary klášterním nadacím. Když však vstoupila do **kláštera Paní Marty v Konstantinopoli** (1391/2), tedy do stejného kláštera, který si vybrala její matka a sestra Marie, rozdala

většinu svého majetku chudým a přátelům věnovala dárky na památku. Helenino řeholní jméno Hypomone (Trpělivost) odráží její smysl pro humor a vhodně shrnuje císařovnin život.

V témže roce byla císařovna pravděpodobně svědkem **svatby a korunovace svého syna Manuela a srbské princezny Heleny Dragaš**. Při popisu císařské korunovace Pseudo-Kodinos uvádí, že matka císaře, který má být korunován, by měla s korunou na hlavě sedět na trůně spolu s novým císařským párem. Skutečnost, že při Manuelově korunovaci byly trůny pouze dva, svědčí o tom, že starší Helena, pokud byla přítomna, raději sledovala obřad z ústraní, možná ze soukromí císařské lóže. Mezi důvody, proč se svatby, kterou si tolik přála, aktivně nezúčastnila, mohla patřit i skutečnost, že již složila řeholní sliby a nepřála si znovu vystoupit na trůn před zraky veřejnosti.

Stejně jako její rodiče se Helena-Hypomone aktivně účastnila politického života říše i po svém vstupu do kláštera. Když se Manuel musel od června 1391 do ledna 1392 podílet na osmanském vojenském tažení, **řídila říši v jeho nepřítomnosti** a i po jeho návratu se nadále podílela na státních záležitostech. Krátce před 20. červencem 1392 si **benátský senát** vyžádal audienci nejen u Manuela (jako vládnoucího císaře), **ale také u jeho matky**. Tuto žádost lze interpretovat jako důkaz skutečnosti, že se Helena podobně jako ostatní palaiologovské císařovny nevzdala své role v politickém životě říše ani po přijetí řeholního roucha. Vstupem do kláštera Paní Marty možná chtěla také uvolnit vládnoucímu páru, Manuelovi a Heleně, jejichž rodina se rychle rozrůstala, více prostoru v poměrně těsném císařském paláci.

Až do konce svého života zůstala císařovna-jeptiška součástí dění v Byzantské říši. Zemřela krátce poté, co se svým synem odsouhlasila **prodej Korintu špitálníkům**. V té době neexistoval žádný historik, který by systematicky sledoval dění na císařském dvoře, neboť Nikeforos Gregoras i Jan Kantakouzenos byli již mrtví. Smrt císařovny, která byla zřejmě velmi populární mezi obyvatelstvem, ani tentokrát nezaznamenává žádná z krátkých kronik, které si obvykle všímají důležitých událostí v Byzantské říši. Ačkoli přesné datum Heleniny smrti zůstává neznámé, novodobí historikové jej kladou do **listopadu 1396**. Pravděpodobně byla pohřbena v klášteře **Paní Marty**, kde prožila poslední léta svého života a kde našly místo svého posledního odpočinku její babička, matka i sestra. Pravoslavní věřící si ji každoročně připomínají jako věrnou císařovnu „Helenu, podle andělského roucha, jeptišku Hypomone.“

*

Helene Palaiologina byla pozoruhodná žena. Ve čtrnácti letech se provdala za muže, který měl sklony k unáhleným rozhodnutím, přežila četné konflikty mezi členy rodiny a sledovala, jak cizí armády vyvíjejí stále větší tlak na stále se zmenšující hranice její země. Ačkoli byla často obětí beránkem rodinných hádek, opakovaně se podílela na vládě a panovala v nepřítomnosti manžela i syna. Tím, že zabránila Janu V. podniknout kroky ke zrušení hesychastického učení, přispěla Helena významně ke konečnému vítězství palamitského učení. Její zájem o vzdělanost, který předala svému synovi Manuelovi, a podpora učenců jako byl Demetrios Kydones, zanechaly nesmazatelnou stopu v intelektuálním hnutí známém jako palaiologovská renesance.

Navzdory svému odhodlání aktivně působit ve veřejné sféře si Helena dokázala najít čas na děti a přátele. Poznámka dochovaná v Codexu Uppsaliensis ji popisuje jako skvělou manželku a císařovnu a trefně ji přirovnává k matce Konstantina I. Velikého. Nebyla to nadsázka, neboť Helena měla nejen stejnou odvahu a chuť do života, jakou se vyznačovala její svatá jmenovkyně, ale také dala říši jednoho z jejích největších panovníků – Manuela II.